

(इंग्रजीत टंकलिखित न्यायनिर्णयाचे मराठीत भाषांतर)

[1995] 2 एस. सी. आर.

डॉ. अजय सिंह रावत

वि.

भारत संघ आणि इतर

मार्च ९, १९९५

[न्या. ए. एम. अहमदी, मुख्य न्या., न्या. बी. एल. हंसारिया आणि न्या. एस.सी.सेन]

पर्यावरण प्रदूषण-नैनीताल-पाणी, हवा, ध्वनी इत्यादींमुळे गुदमरणे आणि होणारे प्रदूषण—

बचत--निर्देश निर्गमित.

"नैनीताल बचाव समिती"चे सदस्य असलेल्या याचिकाकर्त्याने पाणी, हवा, आवाज इत्यादींमुळे नैनीतालचा गुदमरण्यापासून रोखण्यासाठी निर्देश देण्याची विनंती करणारी रिट याचिका दाखल केली .

उत्तर प्रदेश सरकारच्या पर्यटन व पर्यावरण विभागाने १९८९ मध्ये 'सेव्ह नैनीताल वर्कशॉप'चे आयोजन केले आहे. विविध पैलूंवर शोधनिबंध सादर करण्यात आले. प्रदूषणात अचानक झालेली वाढ आणि प्रदूषणाच्या स्त्रोतांचा उल्लेख "नैनीतालची दीडशे वर्षे" या पुस्तिकेत करण्यात आला होता.

या न्यायालयाच्या १४.७.१९९४ च्या आदेशानुसार प्रदूषणाच्या स्त्रोतांचा अहवाल देण्यासाठी नैनीतालच्या जिल्हा न्यायाधीशांनी स्थानिक तपासणीसाठी आयुक्तांची नेमणूक करणे आवश्यक होते.

आयुक्तांनी काही शिफारशी केल्या ज्या या न्यायालयाने विचारात घेतल्या.

रिट याचिका निकाली काढत न्यायालयाने पुढील निर्देश दिले.

1. सांडपाणी तलावात जाण्यापासून रोखले पाहिजे.
2. तलावातील गाळ पडू नये म्हणून नाल्यांवर बांधकाम साहित्य टाकण्यास परवानगी दिली जाणार नाही.
३. तलावाभोवती घोड्यांची झुंबड रोखणे आवश्यक आहे का, याची चाचपणी करणे.
4. शहर परिसरात बहू मजली समूह गृहनिर्माण आणि व्यापारी संकुलांवर बंदी घालण्यात यावी. लहान निवासी घरे किंवा चटई बांधण्यास परवानगी दिली जाऊ शकते.
5. बेकायदा वृक्षतोडीचा गुन्हा दखलपात्र करणे आवश्यक आहे.
6. मॉलवरील वाहनांची वर्दळ कमी करावी लागेल. अवजड वाहनांना परवानगी देता येणार नाही.
7. बलिया खोऱ्याच्या नाजूक निसर्गाची काळजी घ्यावी लागते. बलिया नाल्यातील खड्ड्यांची तातडीने दुरुस्ती करणे गरजेचे आहे.

[६३६- एच, ६३७- ए. डी]

8. यासाठी एक देखरेख समिती स्थापन केली जाऊ शकते आणि ती सुरुवातीला महिन्यातून एकदा आणि नंतर दोन महिन्यातून एकदा आपली बैठक घेईल. [६३७-ई]

दिवाणी मूळ अधिकार क्षेत्र : १९९३ ची रिट याचिका क्र. ६९४.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३२ अन्वये

जे. एस. अत्री, प्रदीप मिश्रा, रणधीर जैन, अशोक के. श्रीवास्तव, सी. व्ही. एस. राव आणि आर. नरसिम्हन – उपस्थित पक्षांसाठी.

न्यायालयाचा निर्णय याद्वारे देण्यात आला

न्या. हंसारिया - जे.

नैनीताल हे सुंदर फुलपाखरू, कुरूप सुरवंटात रूपांतरित होत असल्याचे म्हटले जाते. याचिकाकर्त्याच्या म्हणण्यानुसार, हे खालील कारणांमुळे होते: (१) जल प्रदूषण; (२) वायू प्रदूषण; (३) ध्वनी प्रदूषण; आणि (४) "व्हीआयपी प्रदूषण". यामुळे साहजिकच नैनीतालमधील सुजाण रहिवासी वगळता सर्व निसर्गप्रेमी आणि पर्यावरणप्रेमींची चिंता वाढली आहे. ही चिंता इतकी वाढली आहे की, सप्टेंबर १९८९ मध्ये उत्तर प्रदेश सरकारच्या पर्यटन व पर्यावरण विभागाने 'नैनीताल वाचवा कार्यशाळा' आयोजित केली होती. या कार्यशाळेत अचानक वाढलेली वाहनांची वर्दळ, बेकायदा बांधकामे, अतिक्रमण व स्कॅटिंग, क्लस्टरिंग, ध्वनी प्रदूषण, लोप पावत चाललेली हिरवळ यामुळे चिना शिखरावर भूस्वलन होत असल्याचे विविध पैलूंवर अनेक शोधनिबंध सादर करण्यात आले. मलबा आणि सार्वजनिक सांडपाण्यासाठी अक्षरशः जी डम्पिंग ग्राऊंड बनलेल्या तलावातील नाल्यांची दुरवस्था आणि प्रदूषण. अशा कार्यशाळेचे आयोजन

करूनही नैनीतालचे प्राचीन सौंदर्य जपण्यासाठी फारसे काही झालेले दिसत नाही. त्यामुळे या याचिकेद्वारे 'नैनीताल बचाव समिती' या सामाजिक कृती गटाचे सदस्य डॉ. रावत यांनी या न्यायालयाकडे अशा प्रकारचे आदेश देण्यासाठी आणि आधीच गुदमरलेल्या नैनीतालचे प्रदूषण रोखण्यासाठी अशा सूचना देण्यासाठी मदत मागितली आहे.

२. प्रदूषणात झालेली वाढ, अतिचराई, ओकच्या जंगलांची कत्तल आणि तोडफोड, जंगलांना लागलेली आग, भूस्वलन, उत्खनन आदींमुळे पर्यावरणाचा न्हास होत आहे. तलावातील प्रदूषण हे अजैविक आणि सेंद्रिय अशा दोन्ही कारणांमुळे होत आहे. मँगनीज, शिसे क्षार, तांबे कोबाल्ट आणि जस्त ही जवळची खनिजे तलावाचे जीवन विषारी बनवतात. तलावातील सांडपाण्याचा विसर्ग हा आणखी एक प्रदूषणकारी घटक आहे. परंतु प्रदूषणाचा सर्वात शक्तिशाली स्त्रोत म्हणजे "नैनीतालची एकशे पन्नास वर्षे" या पुस्तिकेत नमूद केल्याप्रमाणे, ज्याचे सहलेखक दुसरे कोणी नसून याचिकाकर्ते आहेत (दुसरे लेखक दीपक सिंघल, जे संबंधित वेळी नैनीतालचे जिल्हाधिकारी होते) "गटारे गळतीपासून मानवी विष्ठा". (पान ५१). प्लॅस्टिकच्या पिशव्या फेकणे आणि इतर मटेरियल टाकल्याने तलावाच्या अस्वच्छतेत भर पडली आहे. वाढती रहदारी, शहराची वाढ आणि पर्यटकांची मोठी वर्दळ यामुळे पर्यावरण प्रदूषणात मोठा हातभार लागला आहे. त्या पार्श्वभूमीवर वाढलेल्या रहदारीमुळे ध्वनी प्रदूषण झाले आहे. याचिकाकर्त्याने 'व्हीआयपी प्रदूषणा'बाबतही काही सांगितले आहे.

३. १४.७.१९९४ च्या आदेशाद्वारे या न्यायालयाने याचिकेचा अभ्यास केल्यानंतर स्थानिक तपासणीसाठी आयुक्तांची नेमणूक करणे व खालील मुद्द्यांवर अहवाल देणे योग्य वाटले होते –

(१) नैनीताल तलावाच्या पाणलोट क्षेत्रात इमारतींचे बांधकाम अद्याप सुरू आहे का?

(२) नैनीताल तलावाच्या पाण्याचा विसर्ग पावसाळ्यात ज्या दर्या खोऱ्यातून जातो, तो जीर्ण अवस्थेत आणि नाजूक पायावर आहे का?

(३) तलावाच्या पाणलोट क्षेत्रात आणि नैनी टेकड्यामध्ये विशेषतः इमारतींच्या बांधकामामुळे, डोंगरतोड आणि जंगल नष्ट करण्याचे काम सुरू आहे का ?

(४) मानवी कचरा, घोड्याचे शेण व इतर कचऱ्यामुळे तलावाचे पाणी प्रदूषित होत आहे का?

(५) मॉल रोडवर अवजड वाहने धावतात का, डोंगराच्या कडेला ब्रीडल पथ आणि बारा बाजार आणि तल्ली ताल बाजार वर इतर वाहने धावतात का.

४. नैनीतालच्या जिल्हा न्यायाधीशांना त्या न्यायालयाच्या वकिलाची आयुक्त म्हणून नेमणूक करण्याचे निर्देश देण्यात आले. त्यांनी श्री पी.सी.पांडे यांची नेमणूक केली. त्यांनी दिनांक २.९.९४ रोजी आपला अहवाल सादर केला. त्या अहवालाचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, स्थानिक पाहणी केली असता तलाव तेलकट पृष्ठभागासह गडद हिरवा झाला असून आता घाण, मानवी विष्टा, घोड्याचे शेण, कागद-पॉलिथिन पिशव्या व इतर सर्व प्रकारच्या कचऱ्याने भरलेला असल्याचे निदर्शनास आले. गळती होणाऱ्या बहुतांश मलनिस्सारण वाहिन्या शेवटी तलावात उघडणाऱ्या नाल्यांमधून तलावात मिसळतात. जिथे जिथे नाले उघडतात, तेथेही आयुक्तांना आढळले तलावाच्या किनाऱ्यावर इमारतींच्या बांधकामात वापरल्या जाणाऱ्या कचऱ्याचे मोठे ढीग गोळा केले जातात आणि हे साहित्य शेवटी तलावाच्या किनाऱ्यावर स्थिरावते ज्यामुळे तलावाची लांबी, खोली आणि रुंदी कमी होते, तसेच पाणी मोठ्या प्रमाणात प्रदूषित होते. हा गाळ

रोखण्यासाठी काहीच केले नाही तर तलाव कोरडा पडेल, असे पर्यावरणतज्ज्ञांना वाटते, असे अहवालात नमूद करण्यात आले आहे.

5. आयुक्तांनी ज्या पाच प्रश्नांची तपासणी करणे आवश्यक आहे, जे वर नमूद केले आहेत, त्यांचे निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत:-

(१) इमारतींचे बांधकाम अनधिकृतपणे आणि मोठ्या प्रमाणात सुरू आहे. राज्य सरकारच्या कुमाऊं मंडल विकास निगम आणि तलाव विकास प्राधिकरणाने धोकादायक म्हणून घोषित केलेल्या अनेक तिहेरी मजली सदनिका बांधल्या असल्याबाबतही आयुक्तांनी कार्यालयाचे बेकायदा बांधकाम केल्याचा उल्लेख केला आहे.

(२) बलिया दरी अत्यंत जीर्ण अवस्थेत असल्याचे आढळून आले. पर्यावरणाच्या दृष्टीकोनातून या दरीचे महत्त्व असे आहे की, तलावातील पाण्याचा अतिप्रवाह त्यातून जातो. परंतु नाल्याच्या संरक्षक भिंतींना एकतर रस्ता मिळाला आहे किंवा अनेक ठिकाणी तडे गेले आहेत ज्यामुळे खडकाळ भिंतीमध्ये पाणी मुरते आणि त्याचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. बलिया नाला ज्या ठिकाणी बलिया खोऱ्यात प्रवेश करतो, तो बिंदू भूस्खलन आणि जमिनीची सतत होणारी धूप यामुळे मोठ्या प्रमाणात दरड निर्माण झाल्याने खराब झाल्याचे दिसून आले. सन १९८९ मध्ये मोठी दरड कोसळून २८ जणांचा मृत्यू झाला होता. भूस्खलनाचे मुख्य कारण मोटार रस्ता तयार करण्यासाठी करण्यात आलेल्या झाडांची कत्तल आणि स्फोट असल्याचे सांगण्यात आले आहे. अवजड वाहनांच्या वाहतुकीमुळे नाजूक डोंगर उतार धोक्यात येत असल्याचे बोलले जात आहे.

(३) डोंगरतोड आणि जंगलनष्ट करण्यावर शिकामोर्तब झाले आहे. बेकायदा वृक्षतोडीमागे वन

विभागाच्या अधिकाऱ्यांची संगनमत कारणीभूत असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे. जंगलातील गुन्हा कंपाऊंडेबल असून जास्तीत जास्त कंपाऊंडिंग दंड ५००० रुपये आहे, तर बेकायदा तोडलेल्या झाडांचे अंदाजे मूल्य वेगवेगळे आहे- असे नमूद करण्यात आले आहे. झाडाच्या गुणवत्तेनुसार १० ते २५ हजार रुपये मोजावे लागतात. दंड भरल्यानंतर एखादी व्यक्ती झाडाची मालक होत असल्याने वृक्षतोडीचे प्रमाण वाढले आहे.

(४) तलावाचे पाणी मानवी कचरा आणि घोड्याचे शेण आणि इतर कचऱ्याने भरलेले आढळले, जसे आधी नमूद केले आहे. तलावाजवळ उभारण्यास आणि तलावाभोवती फिरण्याची परवानगी असल्याने घोड्याचे शेण मुबलक प्रमाणात तलावात शिरते आणि पोहोचते, असे अहवालात नमूद करण्यात आले आहे. तलावात नौकाविहाराचा आनंद लुटणारे पर्यटक उरलेले खाद्यपदार्थ आणि पॉलिथिन-पिशव्या तलावात फेकून देतात.

(५) या अहवालात मॉल रोड आणि ब्रीडल मार्गावर बससारखी अवजड वाहने चालविण्याबाबत नमूद करण्यात आले आहे. ते मल्ली टॉल आणि तल्ली ताल बाजारातही प्रवेश करतात .

६. आयुक्तांनी काही शिफारशी केल्या आहेत, त्यापैकी खालील बाबी लक्षात घेण्याजोग्या आहेत

:-

(१) समूह गृहनिर्माण व व्यापारी संकुलांवर तात्काळ बंदी घालण्यात यावी. सपाट भागातील ज्या ठिकाणी डोंगरतोड किंवा वृक्षतोड होत नाही, अशा छोट्या घरांनाच निवासी कारणांसाठी परवानगी देण्यात यावी .

(२) मॉल रोड व ब्रीडल मार्गावर अवजड वाहनांना बंदी घालावी .

(३) बलिया खोरे व बलिया नाला स्थिर करण्यासाठी युद्धपातळीवर तातडीने पावले उचलावीत.

(४) तलावाची स्वच्छता करून पुढील प्रदूषण रोखले पाहिजे, त्यासाठी तलावात प्रवेश करणाऱ्या नाल्यांची देखभाल केली पाहिजे आणि घोड्यांना तलावाभोवती जाऊ देऊ नये.

(५) झाडे तोडणे हा दखलपात्र गुन्हा करण्यात यावा.

७. आयुक्तांचे निष्कर्ष आणि त्यांच्या शिफारशींचा आम्ही योग्य विचार केला आहे. आमच्या मते, युद्धपातळीवर करावयाच्या काही प्रतिबंधात्मक आणि उपचारात्मक उपायांबद्दल दुमत असू शकत नाही, कारण विलंब झाल्यास आणखी अधोगती होईल आणि प्रकरणे गुंतागुंतीची होतील. आमच्या मते, खालील पावले तातडीने उचलण्यास पात्र आहे

(१) सांडपाणी कोणत्याही परिस्थितीत नदीत जाण्यापासून रोखणे आवश्यक आहे.

(२) शेवटी तलावात पडणाऱ्या नाल्यांचा विचार केला तर तलावातील गाळ पडू नये म्हणून नाल्यांवर बांधकाम साहित्य टाकण्यास परवानगी दिली जात नाही, हे पाहावे लागेल.

(३) घोड्याचे शेण तलावात पोहोचणार नाही याची काळजी घेण्यात आली आहे. त्यासाठी घोडेस्टँड कुठेतरी हलवावा लागला, तर तसे केले जाईल. तलावाभोवती घोड्यांची होणारी गळती रोखणे आवश्यक आहे का, याची चाचपणी अधिकारी करणार आहेत.

(४) बहुमजली समूह गृहनिर्माण व व्यापारी संकुले, नैनीताल शहर परिसरात बंदी घालण्यात येणार आहे. सपाट परिसरात छोटी निवासी घरे बांधण्यास मात्र परवानगी दिली जाऊ शकते.

(५) बेकायदा वृक्षतोडीचा गुन्हा दखलपात्र करणे आवश्यक आहे.

(६) मॉलवरील वाहतूक कमी करावी लागेल. मॉलवर अवजड वाहनांना परवानगी देण्यात येऊ नये.

(७) बलिया खोऱ्याच्या नाजूक निसर्गाची काळजी घ्यावी लागते. बलिया नाल्याच्या भिंतीतील खड्डे तातडीने दुरुस्त करावे लागतील.

८. आम्हाला आशा आहे की सर्व संबंधित ठोस पावले उचलतील. त्यासाठी संबंधित अधिकारी/विभागाचा एक उच्चपदस्थ अधिकारी असलेली एक देखरेख समिती स्थापन केली जाऊ शकते. याचिकाकर्त्यासारख्या या विषयात स्वारस्य असलेल्या जनतेच्या २ किंवा ३ प्रमुख व्यक्तींना समितीत सामावून घेतले जाऊ शकते. ही समिती दर महिन्याला आणि नंतर दर दोन महिन्यांनी आपली बैठक घेऊ शकते.

९. वरील निर्देश आणि निरीक्षणांसह याचिका निकाली काढली जाते.

१०. फुलपाखरू आपले सौंदर्य पुन्हा प्राप्त करेल आणि केवळ वर्तमानातच नव्हे तर भविष्यातही पर्यटकांना आकर्षित करेल, या आशेने आम्ही भाग घेतो, जे सौंदर्य अबाधित राहिल्यास होईल. इच्छाशक्ती असेल तर ते साध्य करणे अवघड काम नाही; मार्ग निघेल. सर्व संबंधितांनी प्रयत्न करून प्रयत्न करावेत. आज कृती करण्याची वेळ आली आहे; उद्या उशीर होऊ शकतो.

याचिका निकाली काढली.

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/ तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.